

БОНДАРЕНКО Неллі,
*старший науковий співробітник,
Інститут педагогіки НАПН України,
старший науковий співробітник,
кандидат педагогічних наук,
м. Київ*

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ СТАРШОКЛАСНИКІВ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті з'ясовано суть поняття «громадянська культура», визначено її складники, роль у побудові відкритого демократичного суспільства. Акцентовано роль державної мови у становленні громадянської культури, оптимальність її формування на міжпредметній текстоцентричній основі. Проаналізовано джерельну базу, визначено поняттєвий апарат, викладено основні результати досліджень науковців щодо трьох універсальних ключових компетентностей - громадянської, соціальної та культурної. Сформульовано мету й завдання розвитку громадянської культури, виокремлено важливі для її становлення цінності. Визначено оптимальні шляхи виховання громадянської культури на уроках української мови; надано методичні рекомендації; визначено очікувані результати. Підбито підсумки й спрогнозовано перспективи подальшого дослідження проблеми.

Ключові слова: громадянськість; громадянська культура; громадянські цінності; українська мова як предмет; 10-11 класи.

Вибраний Україною європейський вектор розвитку й новочасні політичні тенденції потребують побудови справедливого відкритого громадянського суспільства, що ґрунтується на поєднанні світового досвіду і власних традицій. Визначальними ознаками такого суспільства, на противагу закритому, є «відкритість організації, гарантування кожному свободи та безпеки життєдіяльності, панування демократичного гуманного закону» [8]. Тільки у відкритому вільному демократичному суспільстві політична і правова культура набувають вищої якості - культури громадянської. **Громадянська культура** - це проекція культури на громадські стосунки, що забезпечує гармонійний спосіб взаємодії людей у системі «людина - суспільство», різновид і вищий щабель культури політичної, ознака інтелігентності й цивілізованості суспільства. Вона охоплює сфери взаємодії населення, з одного боку, і влади - з іншого, визначає конфігурацію громадянського суспільства, перебіг соціально-культурних процесів, виражає ставлення громадян до державних інституцій, настанов, дій влади і передбачає правослухняність і критичну вимогливість. Громадянська культура включає правову, культуру міжетнічного (міжнаціонального) спілкування, націєтворення й державотворення. Осердям громадянської культури є універсальність прав людини, цінності, зразки і норми життя й політичної поведінки, способи організації влади, утвердження яких визначає демократизацію суспільства. Модернізація суспільного життя передбачає підвищення рівня громадянської культури. Зростає роль і вплив громадянина як дієвого чинника, що забезпечує відповідальність еліт. В умовах дедалі інтенсивнішого урізноманітнення суспільства й глобальної взаємозалежності світу підвищується запитаність громадянських чеснот, покликаних формувати свідомість громадян світу. Це толерантність, плюралізм, цивілізованість, справедливість, дотримання рівних прав і можливостей. Громадянська культура сприяє порозумінню між виразниками протилежних поглядів, що є умовою становлення громадянського суспільства. Культура громадянськості виявляється в тому, що громадянин як особистість почувається вільно, гідно, усвідомлює свій вплив на доленосні події в країні, обов'язок перед державою, співвітчизниками, несе громадянську відповідальність за свої дії, вчинки, докладає всіх зусиль для розбудови справедливої країни без війни, з нульовою толерантністю до неправди й корупції задля процвітання й добробуту держави та суспільства. Гідну державу, яку поважають у світі, здатні творити лише гідні особистості. Громадянська культура не допускає протистояння соціальних груп. Влада сприймається не як об'єкт боротьби й захоплення, а як інституція для захисту інтересів і прав громадян.

Натомість навіть після Революції Гідності українське суспільство віддалилося від реальної перспективи збудувати зразкову європейську державу. На перешкоді стала ціла низка причин і породжених ними наслідків. Це складність одночасного вирішення Україною комплексу завдань минулого,

сьогодення і прийдешнього; криза інституту держави; взаємна недовіра між народом і владою; незадовільний стан демократії, дотримання прав людини та верховенства права; ментальне виснаження; суспільна апатія; недостатня консолідованість громадянського суспільства; тривале виховання на іншій культурі й чужих цінностях; задавлений синдром історичного очікування як спосіб виживання; патерналізм, невміння розраховувати на власні сили; недостатнє залучення юнацтва до лідерства в організації колективних справ; невизначеність стратегії розвитку суспільства; нерозуміння ним своїх очікувань і бажань; ріст еміграційних настроїв; домінування цінностей, пов'язаних із базовими потребами; пасивність, інфантильність, перманентна розчарованість громадянського суспільства; нормування низького рівня життя; низький горизонт планування.

Наслідком стали посилення протиріч в українському суспільстві, його роз'єднаність, поляризація, ідейна конфронтація, соціальна деструкція, політично-правова дезорганізація. Несподівана розв'язка політичної кризи демократичним шляхом засвідчила потужний вплив медіа на суспільні настрої, протистояння масової та елітарної політичної культури, підтвердила провальність пропагандистської парадигми щодо України і водночас лише посилила невизначеність щодо її прийдешнього. Оновлена політична система має продемонструвати здатність об'єднати суспільство й досягати результатів, які відповідають сподіванням, потребам та інтересам людей. А це потребує активізації громадянського діалогу, посилення уваги до проблеми становлення й утвердження громадянської культури.

Традиційно в усіх народів громадянські почуття формуються в національному середовищі, зміст і форми функціонування якого відбивають культурно-історичний досвід рідного народу і загальноцивілізаційний спадок людства. Кожен народ виробив свою національну систему виховання. Вона є тією основою, на якій із покоління в покоління формувалися національна самосвідомість, патріотичні й громадянські почуття українців.

Актуальним є формування правового простору щодо функціонування державної мови, яка є константою існування держави, вагомим чинником національної самоідентифікації громадян, забезпечує інтеграцію соціуму в єдину політичну націю.

Здатність взаємодіяти з державою, іншими членами суспільства потребує громадянських знань і культури, спроможності приймати раціональні рішення, брати участь у політичному житті країни. Це необхідно будь-кому незалежно від віку, статі та професії. А вміння не беруться нізвідки, їх набувають у процесі опанування відповідних знань і досвіду.

В умовах, коли Україна змушена долати незнані досі виклики, особливо актуальні громадянська освіта й виховання, невід'ємним складником яких є громадянська культура.

У державних документах, що визначають пріоритетні напрями і стратегію розвитку освіти у XXI столітті, - в Законі України «Про освіту» (2017),

Концепції «Нова українська школа» (2016) - акцентується увага на необхідності формування соціальної та громадянської компетентностей.

В Концепції Нової української школи інтегрована соціальна та громадянська компетентності визначаються як «усі форми поведінки, потрібні для ефективної та конструктивної участі у громадському житті, в сім'ї, на роботі; уміння працювати з іншими на результат, попереджати і розв'язувати конфлікти, досягати компромісів; повага до закону, дотримання прав людини і підтримка соціокультурного різноманіття» [10, с. 12].

З огляду на те що громадянська освіта охоплює найважливіші сфери суспільного життя, а тому не обмежується одним предметом, вона має бути імплементована у зміст освіти загалом на міжпредметній основі.

Словесникам слід сконцентрувати увагу на основних чинниках успішного розвитку вільного демократичного суспільства.

Попри зрощеність громадянська й більш приземлена соціальна компетентності потребують роз'єднання з метою побудови оптимальної, більш ефективної технології їх формування. Продуктивність такого підходу підтверджують напрацювання науковців Н. Бондаренко і С. Косянчука, які досліджували розвиток основних ключових компетентностей здобувачів освіти засобами предмета «Українська мова» [1; 2; 3; 4].

Натепер з'ясовано суть трьох з-поміж одинадцяти груп універсальних компетентностей - громадянської, соціальної та культурної, які необхідно імплементувати в освітній процес і формувати на уроках з усіх предметів відповідно до Закону України «Про освіту» і Концепції «Нова українська школа»; визначено їх категорійну інфраструктуру та поняттєве ядро. Відстежено шляхи соціалізації молоді, накреслено її «дорожню карту». Досліджено культурну матрицю опанування учнями української мови. Визначено мету і завдання курсу з огляду на формування зазначених компетентностей, шляхи їх імплементації в зміст навчання української мови. Розроблено модель соціокультурної компетентності для використання в освітньому процесі, яка сприятиме ефективному її розвитку. Виокремлено маркери сформованості громадянської, соціальної та культурної компетентностей. Надано рекомендації щодо набуття здобувачами освіти зазначених компетентностей. Визначено перспективи подальшого дослідження проблеми.

Неоціненний внесок у становлення методології громадянського виховання зробили Г. Ващенко, Б. Грінченко, М. Драгоманов, Ю. Липа, В. Липинський, І. Огієнко, С. Русова, Леся Українка, І. Франко, Т. Шевченко. На їхніх творах цілі покоління українців училися любити Батьківщину, обстоювати її незалежність, захищати власну гідність, цінувати особистість, її права і свободи. Важливі аспекти формування громадянських цінностей крізь призму історіософії розкрито в працях В. Андрущенка, П. Кононенка, В. Кременя, В. Ткаченка. Цінності громадянського суспільства в історико-педагогічному плані досліджували Б. Ступарик, В. Сухомлинський, чий ідеї розвивають І. Бех, О. Сухомлинська, Ю. Завалевський, А. Кудін та інші науковці. Аксіологічний

потенціал громадянськості, який розглядає державу як цінність, досліджували Б. Братусь, П. Гуревич, М. Каган, С. Кримський. Політико-правові аспекти громадянської культури розробляли В. Кремень, А. Карась, А. Колодій, В. Мельниченко, В. Ткаченко, В. Селіванов, Г. Ситник, С. Рябов, М. Рябчук. Вагомий внесок у дослідження проблеми громадянської культури зробили Б. Безсонов, С. Грицай, А. Кочетков, Ю. Резник, П. Сергієнко та ін. Формування громадянина засобами народознавства вивчали П. Ігнатенко, Н. Косарева, Л. Крицька, В. Поплужний, Б. Чижевський, М. Ярмаченко та ін. Визначено поняттєве ядро громадянськості: *громадянське суспільство, громадянство, громадянська освіта, громадянське виховання, громадянські цінності, громадянська культура, громадянська компетентність, громадянськість, громадянські якості* тощо.

Громадянську культуру науковці розглядають як особливий різновид, змішаний тип культури, що охоплює всі сфери життя суспільства, де формуються суспільні погляди, знання і форми участі громадян у житті держави, представляються, раціонально узгоджуються й реалізуються різні інтереси та прагнення людей. У спеціальному словнику [13] громадянська культура тлумачиться як сукупність духовних, моральних якостей, ціннісних орієнтацій та світоглядно-психологічних характеристик особистості. Складниками громадянської культури є громадянська освіченість, компетентність, активність, зрілість, досвід громадської діяльності [7, с. 31]. Однак попри увагу науковців до проблем політики, права, формування громадянськості й культурної компетентності питання становлення громадянської культури в освітньому просторі України усе ще залишається малодослідженим.

Першість у використанні терміну громадянська культура належить Ч. Мірріаму, який акцентував її визначальну роль у громадянському вихованні. Розвиваючи трактування поняття, Едвард Шилз визначав громадянську культуру як специфічну форму синтетичної культури, що вбирає явища гуманістичної та науково-технічної. Г. Алмонд і С. Верба [8, с. 144] з'ясували пряму залежність між розвитком культури й економіки в різних країнах і дійшли висновку, що громадянська культура є різновидом демократичної, яка породжується демократичною системою.

Мета освіти - сформувати компетентну особистість, якій притаманні громадянська культура, усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її громадянською відповідальністю, готовність брати активну участь у суспільному житті.

Реалізація мети передбачає вирішення таких **завдань**: становлення у здобувачів освіти системи світоглядних координат; аксіологічного світогляду, який забезпечує оперування ціннісними категоріями в процесі регульованої ними життєдіяльності; розвиток національної громадянської самосвідомості, потреби культивувати кращі риси української ментальності; формування здатності протидіяти ворожим впливам та ідеології тощо.

На становлення особистості у підлітковому та юнацькому віці вирішальний вплив справляє інтенсивне формування ціннісної матриці та системи відповідних орієнтацій на основі засвоєння **цінностей: абсолютних (вічних), національних, громадянських, особистих, сімейних (родинних)**.

В аспекті розвитку громадянської культури доцільно виокремити цінності національні та громадянські.

Національні цінності - це українська ідея, державна незалежність України, патріотизм, готовність захищати Батьківщину; почуття національної гідності, історична пам'ять, повага до історичного минулого народу, його мови, культури; пошана до державних та національних символів і свят; *ментальні риси*: інтелігентність, освіченість, духовність, віра, сила духу, почуття власної гідності, волелюбність (усвідомлення безальтернативності свободи); готовність захищати національні цінності, стійкість, мужність, висока внутрішня культура, моральна поведінка; усвідомлення їх значущості; *моральні чесноти*: совісність, порядність, чесність, гідність, жертвовність (здатність поступатися власними інтересами заради людей; приносити користь); орієнтація власних зусиль на розбудову України; дбайливе ставлення до національних багатств, рідної природи, прагнення до самовдосконалення й саморозвитку.

Громадянські цінності - це: державність, національна безпека, законність, рівність, плюралізм, громадянський мир, добробут населення, громадянська свідомість (усвідомлення себе громадянином України, своїх громадянських прав та обов'язків, ролі у зміцненні демократії й міжнародного авторитету країни), впливовість громадської думки, патріотизм, потреба служити Батьківщині, готовність обстоювати національні інтереси, самовизначення; відповідальність перед собою, сім'єю, суспільством; повага до історичного минулого народу, його мови, культури, традицій; українська ідея; цінність свободи, культура соціальних і політичних стосунків; повага до закону; право людини на життя, гідність, безпеку, рівні можливості; право на свободу думки, совісті, право на самовираження; обов'язки, що виражаються в повазі до людського життя, прав людини; толерантність; гуманістичні життєві установки; потреба у самовдосконаленні як громадянина й засвоєнні громадянських знань; активна громадянська позиція; свідоме бажання брати участь у суспільно-політичному житті; прагнення приносити користь та ін.

Розділення цінностей на національні та громадянські досить умовне, бо вони взаємоінтегровані та взаємообумовлені й перетинаються в кожній особистості людини й громадянина. Тому формувати їх слід у тісному взаємозв'язку.

Визначені науковцями пріоритети виховання скеровують на реалізацію цілісної моделі його змісту, який включає: **ціннісне ставлення до себе, до сім'ї, родини, до кожної людини; до суспільства й держави; до праці; до природи; до культури (матеріальної та духовної)**.

Провідним каналом для включення в зміст навчання української мови відомостей виховного впливу є його побудова на **текстовій основі**. Вона має відображати абсолютні (вічні), національні, громадянські, особисті та сімейні

цінності. Засвоєння системи цінностей відбувається через спеціальну роботу з текстами, тематика яких відображає різні сфери зацікавлень юнацтва завдяки своїй різноманітності, розгалуженості та всеохопності: *Любіть Україну, як сонце, любіть!* (Володимир Сосюра/ *Народ - найбільше багатство країни. Коли в людини є народ, тоді вона уже людина* (Ліна Костенко/ *Моя Батьківщина не знає - «назад»! Вперед її кроки* (Максим Рильський/ *Нам треба голосу Тараса* (Павло Тичина/ *Якою бути Україні? Як побудувати гармонійне суспільство. Європейська Україна. А ми будьмо віднині як ніколи єдині! Мистецтво спілкування президента з країною: уроки Франкліна Рузвельта. Україна в ООН. Головне тепер - реформа людини* (Микола Куліш). *Як стати лідером. 20 якостей успішних лідерів. Історична пам'ять і громадянська совість. Чого нас навчили Крути і чого не навчили. Вершинні цінності людства. Наші Герої. Матері героїв. «У світі ти найкращий із синів... Скоріш вертайсь живим додому, сину!»* (Л. Верниба/ *Нема ріки милішої для мене за тебе, Дніпре мій!* (Є. Фомін/ *Діла добрих обновляться, діла злих загинуть* (Тарас Шевченко).

Громадянська культура старшокласників на уроках української мови ефективно формується в процесі опанування риторики під час проведення дискусій, коли необхідно переконати, аргументовано довести власну позицію, ґрунтуючись на незаперечних фактах і знаннях з різних галузей. Наведемо приклад відстроченого завдання.

Ознайомтеся з тематикою промов, виберіть дві теми, за якими ви готуватимете публічні виступи та проводитимете дискусії. Добирайте до них матеріал із різних джерел.

1. Як зробити Україну, в якій ми живемо, Україною, про яку ми мріємо. 2. Ідеали й устремління нашого покоління. 3. Де і як вирішується доля України. 4. В єднанні - перемога, у розбраті - поразка. 5. Хто втрачає свободу, той втрачає все. 6. Розмірковуємо про наші суспільні проблеми. 7. Є цінності, яким нема ціни... 8. Наші права й обов'язки. 9. Український ідеал. 10. Як оздоровити націю фізично і духовно. 11. Які реформи потрібні Україні. 12. Де головні точки докладання зусиль сучасної молоді. 13. Яким має бути внесок кожного в перетворення суспільства. 14. Слава не успадковується, вона заслуговується. 15. Людина - творець свого щастя. 16. Хочеш удосконалити суспільство - почни з себе. 17. Будувати життя чи пристосовуватися в житті? 18. Хочеш пізнати людину - дай їй гроші і владу. 19. Не мовчи, коли, гордо пишаючись, велегласно брехня гомонить (Іван Франко/ 20. Що означає бути сучасним.

Цілеспрямоване формування у старшокласників громадянської культури має досягти **очікуваних результатів**, розвинути у них здатність: орієнтуватися в ключових проблемах світового суспільства; критично оцінювати їх; визначатися щодо їх вирішення; розуміти свою самоцінність, найвищу цінність і неповторність кожної людини; самоідентифікуватися з конкретною державою; усвідомлювати себе громадянами України, свою належність до українства як частини світової спільноти; знати і поважати Конституцію України, державні

символи, мову; дотримуватися законів; усвідомлювати своє місце і роль у державі; виявляти громадянську свідомість, готовність впливати на доленосні процеси в державі, брати участь у державотворенні; знати й реалізовувати свої права й обов'язки; обстоювати права й інтереси; дотримуватися законів; поважати і захищати права і свободи людини; запобігати й протидіяти порушенню прав і свобод, законів; дотримуватися чеснот громадянського суспільства; поводитися відповідно до загальноприйнятих норм, національних і громадянських цінностей, суспільної моралі; конструктивно спілкуватися; виявляти здатність поступатися власними інтересами; бути корисними людям, громаді; визначати форми і способи своєї участі в діяльності органів самоврядування, у житті громади; робити свідомий ціннісний вибір; брати на себе відповідальність, діяти компетентно; займати активну громадянську позицію; приймати виважені рішення; виявляти ініціативність у виборі життєвого шляху; будувати плани на перспективу.

Допоки буде розроблено індикатори сформованості громадянської культури, рівень зазначених умінь здобувачі освіти засвідчать написанням творів (есе) відповідної тематики: *Це так як дихати - любити Батьківщину* (Володимир Сосюра/ *Що я змінив би в Україні, якби став її президентом. Говорю від імені свого покоління. Почуйте і мою думку. Розраховуйте на нас. Як я розумію свої права й обов'язки. З чого починається дорослість? Старше покоління і ми. Зразково прожити життя. Чого вчать біографії видатних людей. Сучасний українець (сучасна українка) - який він (яка вона)? У чому велич і краса нашої епохи. Розмірковую про наші суспільні проблеми. Що не дає мені спокою. Як ми створюємо своє майбутнє. Чого чекаю від прийдешнього. Людина майбутнього. Якого світового політика я найбільше поважаю і чому. З тривогою про майбутнє. Віддай людині крихітку себе - за це душа наповнюється світлом* (Ліна Костенко/

Отже, важливі аспекти виховання у здобувачів освіти громадянської культури досліджено, результати успішно впроваджуються в практику, вивчення інших триває. Однак є проблеми, що потребують вирішення.

Перспективи подальших розвідок вбачаємо у науково-теоретичному осмисленні феномену громадянськості й громадянської культури, їх дослідженні в динаміці суспільних змін; вивченні громадянської компетентності та її складників; розробленні методики розвитку засобами української мови на різних ступенях освіти з метою забезпечення умов для становлення дієздатного демократичного громадянського суспільства.

Література

1. Бондаренко Н.В. Виховання громадянськості старшокласників на уроках української мови. *Дивослово*. 2019. № 3. С. 2-6.
2. Бондаренко Н.В. Соціальне спрямування сучасних технологій навчання української мови старшокласників. *Дивослово*. 2018. № 9. С. 2-6.
3. Бондаренко Н.В., Косянчук С.В. Розвиток життєвих компетентностей старшокласників засобами підручника української мови. *Проблеми сучасного підручника* : зб. наук. праць. Київ, 2018. Вип. 21. С. 44-56.

4. Бондаренко Н. В., Косянчук С. В. Соціальний аспект формування українськомовної компетентності старшокласників. *Гуманітарний вісник Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка* : зб. наук. праць. Полтава, 2018. Вип. 3. С. 81-89.
5. Боришевський М. Й. *Розвиток громадянської спрямованості особистості* : [монографія] / за ред. М. Й. Боришевського. Київ : Педагогічна думка, 2007. 186 с.
6. *Громадянська освіта і громадянське виховання в закладах освіти* / Ю. І. Завалевський, Ю. А. Прокопович, В. В. Сагарда : навч.-метод. посіб. Чернівці: Букрек, 2004. 48 с.
7. Эрмэ Г. *Культура и демократия*. Пер. с фр. Москва : Прогресс : Изд-во ЮНЕСКО, 1994. 190 с.
8. *Короткий оксфордський політичний словник*. Пер. з англ. / за заг. ред. Ієна Макліна та Алістера Макміллана. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. 789 с.
9. Михайліченко М. В. *Формування громадянської компетенції майбутніх учителів предметів гуманітарного циклу*: дис. канд. пед. наук. Київ, 2007. 229 с.
10. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. URL : <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/ua-sch-2016/konczepczyia.html>
11. Пометун О. І. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки. *Вісник програм шкільних обмінів*. 2005. № 23. С. 18-21.
12. Розвиток громадянської освіти в Україні. *Збірник матеріалів семінару Київського проекту Інституту Кеннана та Інституту громадянської освіти НАУКМА*, 2 жовт. 2001 р., Київ: Стилос, 2001. 44 с.
13. *Соціологія: Короткий енциклопедичний словник* / за ред. В. І. Воловича. Київ : Український Центр духовної культури, 1998. 736 с.